

HRVATSKI IDENTITET KAO RAZLIKA U EUROPI NACIJA 19. STOLJEĆA

NIKŠA STANČIĆ

Polazim od shvaćanja da je hrvatska nacija kolektivitet s vlastitom individualnosti koji su u 19. st. oblikovali njezini društveni nositelji kao zajednicu novog tipa. Polazim od shvaćanja da su u vrijeme dok se oblikovala zajednica pod hrvatskim imenom kao nacija u suvremenom smislu riječi u starom, staleškom i socijalno duboko polariziranom društvu postojale zajednice drugačijeg tipa koje su pratile socijalnu stratifikaciju, te su postojale s jedne strane hrvatska etnička zajednica na razini seljačkih društava, te s druge strane "natio croatica" na razini gornjeg sloja društva i njegovih pratitelja. Obje su te zajednice u razdoblju novoga vijeka postupno poprimale obilježja protonacionalnih zajednica. Nacija je zajednica novog tipa upravo zbog toga što – za razliku od njih – tendencijski obuhvaća sve slojeve društva. Ona se u vrijeme svog oblikovanja tijekom 19. st. naslanjala na prednacionalne odnosno protonacionalne zajednice koje su se oblikovale u ranijim povijesnim razdobljima s kojima je "ancien régime" dočekao svoj kraj. Oblikovala se kroz procese integracije, kroz integriranje u hrvatsku naciju najprije gornjih slojeva, a zatim i novih dinamičnih slojeva koji su se oblikovali tijekom postupnog procesa modernizacije, socijalne stratifikacije i izgradnje građanskoga društva, sve do vremena kada se od kraja 19. i početka 20. st. u sklopu socijalne dinamizacije sela i selo počelo uključivati u proces hrvatske nacionalne integracije. Uz temeljne zajedničke osnovice hrvatskog nacionalnog identiteta svaki je od novih slojeva i svaki od geografskih, političko-upravnih i društvenih segmenata hrvatskoga prostora dodavao svoja obilježja hrvatskom identitetu. Bolje rečeno, svaki od njih je oblikovao različitu varijantu shvaćanja toga identiteta ovisno o svom socijalnom mentalitetu, te socijalnim i kulturnim obilježjima.

Oblikovanje hrvatske nacije kao kolektiviteta s vlastitom individualnosti dio je europskog razvoja koji je od razdoblja francuske revolucije fenomen nacije razvio kao jedan od odlučujućih djelatnih povijesnih čimbenika 19. stoljeća, tog "vieka narodnosti" kako su ga nazivali hrvatski suvremenici. Hrvatska nacija se poput svih europskih nacija oblikovala kao sastavnica i učinak modernizacijskih procesa i oblikovanja europskog građanskog društva. Europsko građansko društvo se počevši od francuske revolucije politički segmentiralo na novom, nacionalnom načelu, rušeći na području istočno od Rajne države nastale na dinastičkom načelu i stvarajući nacionalne države. U kulturno–civilizacijskom pogledu hrvatska nacija je, jednako kao ostale europske nacije, oblikovala svoju individualnost uključujući u sebe u najopćenitijem pogledu univerzalističku europsku

civilizacijsku sastavnicu (zasnovanu u svom temelju u univerzalizmu judeo–kršćanske tradicije) i unoseći svoje vlastite “primordijarno–partikularne” sastavnice (Schmuel Noah Eisenstadt). Dok je kao fenomen dio općenitog europskog novovjekovnog razvoja, hrvatska nacionalna individualnost se prema drugim europskim nacionalnim individualnostima – kao i one prema njoj – oblikovala upravo uspostavljajući osobiti odnos europskih univerzalističkih i svojih “partikularnih” sastavnica.

Međutim, procesi modernizacije i izgradnje građanskoga društva a time i procesi oblikovanja nacija nisu na čitavom europskom prostoru tekli ujednačeno, te je i oblikovanje suvremenog svijeta i njegovih fenomena, koji su se pojavili najprije u njegovu zapadnoeuropsko modernizacijskom “središtu”, imalo u srednjoj Europi kao modernizacijskoj “periferiji” drugačije oblike, s određenim specifičnostima u Habsburškoj monarhiji. Hrvatska nacija je uspostavljajući diferencijalni razmak prema drugim nacijama, uspostavljajući svoj identitet kao razliku prema drugima, svoj identitet oblikovala kao osobit odnos svih razina europskog razvoja u kojima je participirala: u europskom i srednjoeuropskom razvoju, u razvoju na različitim razinama habsburškog prostora i u specifičnom razvoju na hrvatskom prostoru na kojem su se susretali prostori srednje Europe, Mediterana i jugoistočne Europe. U skladu s tim:

1. Kao fenomen hrvatska nacija je u 19. st. dio europskog fenomena zajednica s vlastitim identitetom novog tipa koje su – nasuprot prednacionalnim odnosno protonacionalnim zajednicama (etničkoj zajednici i staleškoj “natio”) – načelno i tendencijski zajednice pripadnika svih društvenih slojeva.

2. Po modelu oblikovanja hrvatska nacija pripada fenomenu srednjoeuropskog nacionalizma. Na zapadu su se vodeće nacije oblikovale prvenstveno kao zajednice ravnopravnih građana koji su suverenitet tako shvaćene “nacije” suprotstavljali apsolutističkim vladarima “po milosti božjoj”. Komponente etničnosti nisu dolazile u prvi plan, jer su procesi oblikovanja ostalih nacija u državama koje su preuzimale bili tek u začetku i jer je razvoj društva u njima omogućio nastanak civilnog društva u kojem je naglasak bio više na pojedincu nego na skupini (John Breuilly; Miroslav Hroch). Istodobno su vodeće nacije preuzimale postojeće države pretvarajući ih neprimjetno u svoje nacionalne države. Na srednjoeuropskom prostoru su najrazvijenije nacije također nastojale preuzeti stare i nove političke institucije. U feudalnoj srednjoj Europi i njezinim nedovoljno stratificiranim društvima nisu mogli nastati politički pokreti koji bi izražavali različite socijalne interese, već su nastajali nacionalni pokreti vođeni idejom socijalne homogenizacije, te je u njima težište identifikacije stavljeno na etnicitet. (O tim razlikama napisao sam u tiskanim tezama za raspravu u sekciji “Nacija i nacionalizam” i to ovdje neću elaborirati.)¹⁾ Hrvatska nacija se oblikovala po tom modelu.

3. U Habsburškoj monarhiji su Nijemci i Mađari, međusobno se sukobljavajući, postali “vladajuće nacije”, ali su se ostali nacionalni identiteti afirmirali u kratkom zaostatku za njima ili i istodobno s njima, već krajem 18. i na početku 19. st., i postavili pitanje “vlasništva” nad postojećim državama. U odnosu na “vladajuće” nacije one su bile nevladajuće, “podčinjene” nacije. I hrvatska nacija se oblikovala u uvjetima svog položaja “podčinjene” i također neujedinjene nacije, podijeljene između više upravnih jedinica u Habsburškoj monarhiji. U etapi ranog nacionalizma “podčinjene” i neujedinjenih nacije razvile su socijalno homogenizirajuće “preporodne pokrete” kao izraz težnje za emancipacijom od vodećih nacija. One su se za afirmaciju svog identiteta i u obrani od

1) Nikša Stančić, Nacija i nacionalizam – teze za raspravu, u: Hrvatski nacionalni i državni identitet kontinuitet. Knjiga sažetaka (Zagreb, 1999.), 122-124.

pokušaja “denacionalizacije” borile radom na izgradnji kulturnih, gospodarskih i političkih institucija suvremenog društva kao nacionalnih institucija u sklopu koncepcije “kulturne nacije” i iskazujući lojalnost postojećem državnom okviru. Vremenom su razvile pokret za postizanje politički autonomnog nacionalnog teritorija i za participaciju u suverenitetu Habsburške monarhije njezinom federalizacijom ili konfederalizacijom, došavši do koncepcije nacionalne države. Zbog otpora vodećih nacija takvoj participaciji one su na koncu došle do programa samostalne nacionalne države koja je u uvjetima prvog svjetskog rata dovela do raspada Habsburške monarhije. U tom procesu hrvatski nacionalizam prošao je, kao i ostali srednjoeuropski nacionalizmi, put od koncepcije “kulturne nacije” do koncepcije “političke nacije”, nošene programom samostalne hrvatske nacionalne države.

4. U sklopu srednjoeuropskog i habsburškog razvoja hrvatska nacija je među “podčinjenim” nacijama pripadala krugu nacija suprotstavljenih “vladajućim” nacijama kao slavenskih i južnoslavenskih nacija nasuprot neslavenskim nacijama. (Povijesna slučajnost je htjela da su “vladajuće” nacije u Habsburškoj monarhiji ili u pojedinim njezinim dijelovima bile neslavenske – njemačka, mađarska i talijanska.) Slavenska ideja je pritom bila služila kao sredstvo identifikacije i diferencijacije svake slavenske nacije ponaosob prema vladajućim neslavenskim nacijama, zbog čega je uz jednaku funkciju slavenska ideja u svakoj od tih nacija imala drugačiji oblik ovisan o prilikama i potrebama nacionalnog integracijskog procesa svake od njih. U ideologijama nacionalnih pokreta kod slavenskih naroda u habsburškoj monarhiji bitni polovi bili su s jedne strane vlastiti nacionalni identitet, a s druge slavenski okvir vlastite nacije. U hrvatskom nacionalnom pokretu južnoslavenska ideja bila je derivat slavenske ideje, te se u njegovoj nacionalnoj ideologiji južnoslavenska ideja pojavila kao interpolacija između hrvatske nacionalne ideje i južnoslavenskog okvira.

Slavenska i južnoslavenska ideja bile su moguće u etapi ranog nacionalizma kada nacionalni pokreti kod srednjoeuropskih slavenskih naroda, odnosno pokreta kod tih naroda u habsburškoj monarhiji, nisu insistirali na apsolutnom nacionalnom identitetu, već su prihvaćali mogućnost “srodnosti” s drugim nacijama. Zbog toga je rani nacionalizam dopuštao mogućnost distribucije nacionalnih osobina na različite razine. Tako je ideologija hrvatskog nacionalnog pokreta u doba ranog nacionalizma na hrvatski identitet gledala kao na povijesno oblikovanu individualnost, a istodobno je neke njezine “osobine”, kao što su jezik i kultura, stavljale na južnoslavensku razinu kao zajedničku “osobinu”, dijelom stvarnu a dijelom koju tek treba izgraditi, dok je druge osobine stavljala na slavensku razinu, apelirajući pritom na “slavensku uzajamnost”, tj. na međusobnu solidarnost i rad na obnovi nekadašnjeg jedinstva, ali sada na kulturnoj razini, međusobnim upoznavanjem i kulturnim zbližavanjem, pa i uz političku solidarnost.

Slavenska i južnoslavenska ideja odigrala je u razdoblju ranog hrvatskog nacionalizma svoju ulogu sredstva autoidentifikacije i diferencijacije hrvatske nacije prema neslavenskim Nijemcima, Mađarima, Talijanima. s druge strane, usporila je proces autoidentifikacije i diferencijacije prema slavenskim i južnoslavenskim narodima, napose prema Srbima.

Razvijeni hrvatski nacionalizam, koji je svoj izraz našao u ideologiji pravaštva, insistirao je, naprotiv, na apsolutnoj hrvatskoj individualnosti, neovisnoj o bilo kakvom srodstvu s drugim narodima.

5. U svojim “partikularnim” sastavnicama hrvatska nacija je preuzela i preradila pojedine elemente iz hrvatskih prednacionalnih odnosno protonacionalnih zajednica, prilagođavala ih svojim potrebama i uključivala kao sadržaj u europske, srednjoeuropske i habsburške modele.

a) Od staleške “nationis croaticae” preuzela je ime, elemente kulture, te njezinu državnopravnu tradiciju i realne političke institucije, zbog čega je među “podčinjenim” nacijama u Habsburškoj monarhiji bila jedina “povijesna” nacija i imala neka od obilježja “vladajuće” nacije. Dok su ostale nacije bile “nepovijesne”, tj. u povijesti nisu imale vlastitu državu (nisu se mogle osloniti na tradiciju vlastite države) ili su je izgubile (poput Čeha, uz specifični položaj Poljaka), hrvatska nacija je preuzela elemente povijesne državnosti “trojedne Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije” kao tradiciju i kao faktičke političke institucije. Zbog toga dok su ostale nacije svoj identitet temeljile na jeziku i pozivale se na prirodno pravo, hrvatski nacionalizam se u svim varijantama nacionalne ideologije uz jezičnu legitimaciju i pozivanje na prirodno pravo postavljao na legitimističko stajalište, te je zahtjev za političkom autonomijom ili za državnim samostalnosti temeljio i na povijesnom pravu – na “municipalnim pravima” ili kasnije na državnom pravu. Hrvatski nacionalni pokret je ovisno o odnosima u Habsburškoj monarhiji uspijevao u različitoj mjeri očuvati autonomni položaj Hrvatske. Uza svu njegovu ograničenost, u Monarhiji je u drugoj polovici 19. st. osim Ugarskoj jedino “Kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji” priznavana državnopravna individualnost, te je također osim Ugarskoj jedino realnom teritoriju “Kraljevina Hrvatske i Slavonije” priznavano da je “politički narod”. Dok su ranom hrvatskom nacionalizmu hrvatska “municipalna prava” bila argument u borbi za veći stupanj političke samostalnosti “trojedne kraljevine”, zreli nacionalizam vidio je “trojednu kraljevinu” kao “Hrvatsku”, tj. kao hrvatsku nacionalnu državu.

b) Od hrvatske etničke zajednice hrvatska nacija je uz ime preuzela jezik. Preuzela je ustvari samo jezičnu osnovicu, dok je standardni jezik – koji je jedna od institucija oblikovanih u modernizacijskom procesu i potrebnih modernom društvu – umjetna tvorevina oblikovana pod različitim utjecajima. Za razliku od Karadžićevog modela, hrvatski standardni jezik oblikovan je na hrvatskoj književnoj tradiciji i obuhvaćao je elemente svih hrvatskih narječja. U sklopu slavenske i različitih južnoslavenskih koncepcija standardni jezik je izgrađivan na načelu hrvatsko–srpske jezične konvergencije, zamišljen kao jedinstveni, zajednički jezik južnih Slavena ili Hrvata i Srba. Ipak je u osnovici, pa i u vrijeme pobjede tzv. hrvatskih vukovaca, izgrađivan zasebni hrvatski standardni jezik. Uprkos gramatičkoj i leksičkoj bliskosti, građen je kao drugačiji tip jezika i funkcionirao je kao zasebni sustav.

6. Oba ta elementa, tradicija državnosti i elementi državnosti te jezik, bili su u 19. st. na različite načine rabljeni kao elementi hrvatske nacionalne autoidentifikacije. Ideologije srednjoeuropskih nacionalnih pokreta pojavljivale su se u dvjema varijantama, ovisno o tome koji je bio njihov bitni strukturirajući element. Postojao je model tzv. “jezične nacije” i model tzv. “državne nacije”, odnosno (točnije rečeno) jezični model i državni (državnopravni) model nacionalne ideologije. Prvi model se temeljio na shvaćanju da je jezik “duša” nacije, odnosno da samo ona ljudska skupina koja ima vlastiti jezik ima i zasebnu nacionalnu individualnost, a zahtjev za nacionalnom državom temeljio je na prirodnom pravu. Drugi je povijesno oblikovanu državu i povijesno državno pravo (tamo gdje je ono postojalo ili gdje se ponekad konstruiralo) smatrao bitnom odrednicom nacije, te je na povijesnom državnom pravu zasnivao i zahtjev za nezavisnom nacionalnom državom.

Hrvatski nacionalni pokret politički organiziran u Narodnoj stranci prve i druge polovice 19. st. zastupao je jezični model nacionalne ideologije, dok je hrvatska “municipalna prava” i (u drugoj polovici stoljeća) hrvatsko državno pravo rabio kao argument u političkoj borbi za veći stupanj samostalnosti Hrvatske. U kombinaciji sa slavenskom i južnosla-

venskom idejom ta je nacionalna ideologija pridonosila hrvatskoj nacionalnoj individualizaciji prema neslavenskim vladajućim nacijama, ali je politikom jezične konvergencije, uz činjenicu o istoj (štokavskoj) dijalekatskoj osnovici standardnog jezika i nerazlikovanjem pučkog i standardnog jezika, unosila nejasnoće u proces hrvatske nacionalne individualizacije prema Srbima. U vrijeme nakon što je južnoslavenska ideja obavila svoju ulogu u autoidentifikaciji prema neslavenskim vladajućim nacijama i kada se pokazala potreba uspostavljanja diferencijalnog razmaka prema Srbima, jezik je bio "potrošen" i nije mogao poslužiti kao "diferentia specifica" i sredstvo za obavljanje tog zadatka. Njegovu ulogu je odigralo hrvatsko državno pravo i hrvatska država koje je ideologija Stranke prava istaknula kao najvažniji moment svoje ideologije.

7. Tradicionalna društvena elita sastavljena od plemstva i građanstva sa svojim socijalnim pratiteljima, koja je nastala u feudalnom društvu i zadržala vodeću društvenu i političku ulogu nakon 1848., bila je nositelj ranog hrvatskog nacionalizma. Ona se integrirala u hrvatsku naciju pod ideologijom preporodne i poslijepreporodne Narodne stranke. Već je Narodna stranka, premda je ustrajala uz južnoslavensku ideju, došla do ideje o "trojednoj kraljevini" kao hrvatskoj nacionalnoj državi. U uvjetima spore socijalne stratifikacije tek se postupno oblikovalo novo građanstvo koje je integrirajući se u hrvatsku naciju postalo društvena osnovica zrelog nacionalizma i koje je kroz ideologiju Stranke prava zastupalo program samostalne Hrvatske kao hrvatske nacionalne države. Krajem 19. i na početku 20. st. počeli u hrvatsku naciju integrirati niži slojevi društva, niži gradski slojevi i selo. Svaki je od tih slojeva davao vlastito obilježje procesu hrvatske nacionalne individualizacije.

Iz fundusa prethodnog povijesnog razvoja proizašli su i problemi pokrajinskih partikularizama koji su se pokazivali kao otpor hrvatskom identitetu. Partikularizmi su se temeljili na socijalnom mentalitetu tradicionalne društvene elite proizašle iz starih društava, te su oni su tijekom 19. st. prevladani širenjem i preuzimanjem društvene prevlasti novih koji su se uključivali u proces hrvatske nacionalne integracije.

Odvojenost pokrajina stvorila je različito strukturirana društva na hrvatskom prostoru i premda su se ona tijekom 19. st., preko različitih povijesno oblikovanih socijalnih mentaliteta i kulturnih iskustava ušli su u hrvatski identitet elementi srednjoeuropskog i mediteranskog razvoja. Tek integracijom sela na krajiškim prostorima u sjevernoj Hrvatskoj i Dalmaciji ući će u nacionalnu sferu i mentalitet dijelova koji su bili u manjoj ili većoj mjeri podvrgnuti razvoju jugoistočne Europe i koji će unijeti vlastitu predodžbu hrvatskog identiteta, ali to je već više obilježje razvoja u 20. st.

Moj zadatak nije bio govoriti o svim "obilježjima" hrvatskog identiteta, već govoriti o njemu u sklopu procesa njegova diferenciranja prema drugim nacionalnim identitetima. Polazio sam od stajališta da je doduše u filozofskom pogledu identitet "ono što je jednako samo sebi", ali da konkretni identitet može postojati samo ako postoji drugi identitet, te se identitet izražava uspostavljajući diferencijalni razmak, tj. identitet se uz pomoć različitih sredstava uspostavlja kao razlika u odnosu prema drugom identitetu (Ferdinand de Saussure). Ovdje sam iznio samo neke od elemenata na kojima se oblikovao osjećaj različitosti u odnosu prema ostalim nacijama i pripadnosti hrvatskoj naciji kao zajednici, kolektivitetu s vlastitom osobnosti. Društveni slojevi koji su se integrirali u hrvatsku naciju izabirali su, pak, različite elemente, pridavali im različite sadržaje i stavljali ih u različit međusobni odnos, te je svaki od njih u kaleidoskopu svoje ideologije iz istih i različitih elemenata sastavljao vlastitu predodžbu o istoj hrvatskoj naciji i njezinu identitetu.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LII
ZAGREB 1999.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LII, str.1-250, Zagreb 1999.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor

Mirjana Gross

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:

Horetzky